

Дмитро Ідрісов

Невідомі сторінки
історії України

Україна і світ

Харків
«Фоліо»
2018

Вступ

Багато хто зі школярів знайомиться з історією України через підручники. Шкільна програма дає певний набір фактів, подій, осіб, дат, які їм треба вивчити, щоб скласти тести ЗНО. Ця програма подає загальну схему, концепцію історії. Одні події та герої виходять у ній на перший план, інші на другий, а треті зовсім не згадуються. Однак насправді наша історія є багатшою і різноманітнішою, ніж її подає шкільна програма. Україна ніколи не була і не є відокремленою від решти світу, як може здатися. На українських землях відбувалися процеси, які мали безпосередній вплив на світову історію, і водночас вихідці з України брали участь у подіях далеко за її межами.

Книжка, яку ви тримаєте в руках, пропонує дещо відмінний погляд на історію України, ніж у шкільних підручниках. Мета її — показати Україну частиною великого й розмаїтого світу. Також ми маємо намір ознайомити вас із тими сторінками нашої історії, що опинилися поза класичною схемою, яку ви вивчаєте у школі.

Так, із неї ви більше дізнаєтесь про першу монархію на теренах України — Боспорське царство, про ті карколомні події, що тут відбувалися і вплинули на весь античний світ; почерпнете інформацію про учня апостола Петра — Климента Римського, який спочив у Херсонесі. Темною плямою в українській історії є XIV століття, але саме в цей час на наших землях відбувалися події, які вирішували всю подальшу історію, а саме втрата Києвом статусу резиденції митрополита чи зародження українського козацтва. З цієї книжки ви дізнаєтесь, яку роль відіграв у становленні Москви виходець із Галицько-Волинського князівства митрополит Пет-

ро і те, як пов'язані герої українських народних картин легендарний козак Мамай і знаменитий золотоординський темник XIV століття Мамай.

Часом вихідців з України доля заносила до далеких країв, де вони ставали впливовими особами. Так, однією з наймогутніших держав Сходу XIII—XV століть була Держава Мамлюків, до складу якої входили Єгипет, Палестина, Сирія й Західна Аравія. Проте мало хто знає, що військові невольники мамлюки, які стояли на верхівці ієрархії цієї держави, походили з теренів сучасної України. Усім відома Роксолана — фатальна жінка турецького султана, проте маловідомою є інша українка — Турхан, яка у важкий для Османської імперії час очолила цю могутню державу і врятувала від розпаду.

Про це та багато чого іншого ви дізнаєтеся з пропонованої книжки, яка, сподіваємося, буде корисною для вас.

Кентаври, амазонки, песиголовці. Міфічні істоти з теренів України

Стародавня історія, що сягає в глибину тисячоліть, завжди бентежила людство, адже людям цікаво знати, звідки береться початок. Відсутність достовірних писемних свідчень про ті часи породжувала появу різноманітних народних легенд і міфів як про виникнення світу, так і про походження окремих народів. Людська уява населяла стародавні часи різноманітними казковими істотами: героями-богатирями, дивовижними тваринами, напівтваринами-напівлюдьми. Здавалося, саме тоді, на початку світової історії, людство було ближчим до чарівного потойбічного світу, перебуваючи у певній гармонії з ним.

Багато хто з сучасних людей вважає міф звичайнісінькою казкою, вигадкою, у якій немає ані краплини правди. Проте в давнину до міфів ставилися зовсім не так: у них вірили, як у справжню історію. Істина ж десь посередині. Міфічні істоти і герої не просто звичайна вигадка, вони мають у своїй основі реальні події і персонажі, що існували в давнину і під впливом людської уяви набули такого казкового забарвлення. Тому до міфів треба ставитися з увагою, адже саме в них зберігається народна пам'ять про стародавні часи.

Серед міфів різних народів світу найбільшого поширення набули міфи Давньої Греції, країни, звідки бере початок європейська цивілізація. Давньогрецька міфологія увійшла до культури багатьох європейських народів, а грецькі міфічні істоти й герої стали надзвичайно популярними, переживши своїх творців. У тих грецьких міфах треба шукати витоків переказів про кентаврів, амазонок і песиголовців. На честь войовничих жінок-амазонок європейцями названа річка у джунглях Південної Америки, а в існування загадко-

вих песиголовців вірили аж до часів Великих географічних відкриттів.

Як не парадоксально може прозвучати, але вищевказані персонажі грецьких міфів мають безпосередній зв'язок з Україною. Прототипи цих міфічних персонажів проживали в давнину саме на наших землях, і справжньою Амазонією може вважатися не бразильська сельва, а степи України. Наша земля певною мірою може назватися батьківщиною кентаврів, амазонок і песиголовців. Про це ми й поговоримо в першому розділі нашої книжки. А тепер усе по порядку.

Хто не чув про кентаврів або принаймні не бачив їхнього зображення, розтиражованого у сучасній масовій культурі? Дивні істоти, які поєднують у собі дві сили: людську і кінську. У грецьких міфах розповідалося про цілий народ кентаврів, що проживали на північ від Греції і вирізнялися

Кентавр. Давньогрецьке зображення

могутньою силою та неприборканим нором. Саме слово «кентавр» у перекладі з давньогрецької означає «погонич биків».

Відповідно до міфів, усі кентаври мали спільного предка, якого так і звали — Кентавр. Він був сином царя Іксіона, що володів Фессалією, країною на півночі Греції. Під час бенкету на Олімпі, куди Іксіона запросив сам верховний бог Зевс, цар зацікавився його дружиною Герою. Тоді Зевс послав Іксіонові в образі Гери хмаринку, якою насправді виявилася богиня дощу Нефела. Вона ж і народила йому таку

дивну істоту, як Кентавр¹. Від того Кентавра і пішли усі інші кентаври, які служили наступним царям Фессалії. Однак кентаври були дуже норолливими. Вони ніяк не могли ужитися із царями, і врешті-решт кентаврів вигнали за межі Фессалії далі на північ, де вони й здобули собі батьківщину.

Звідки ж узявся цей міф? Виявляється, прототипами дивних створінь кентаврів є вершники, кінні воїни. До речі, в античному світі доволі довгий час не знали кінноти. У війнах тоді передусім застосовували піхоту, а коней запрягали у бойові колісниці. Осідлали ж уперше коней кочові народи, степовики, які винайшли сідло і стремена. Першими вершниками в Європі були кіммерійці, які проживали в Північному Причорномор'ї, тобто на півдні сучасної України, в першій половині I тисячоліття до н. е.

Давні елліни, які першими побували на північному узбережжі Чорного моря², дуже здивувалися, побачивши тут дивних місцевих мешканців, які вправно гарцювали верхи на коні, ніби з'єднуючись із ним в одне ціле. Мандрівники розповідали про них своїм землякам, а ті у свою чергу говорили про це іншим грекам. Таким чином, оповіді про вершників, прикрашені людською фантазією, перетворилися на легенду про чудернацьких кентаврів — напівлюдей-напівконей, які живуть на півночі. Тому й не випадково міф про кентаврів пов'язував їх саме з північними краями, та й назва цих істот — погоничі биків — вказує на основне заняття кочовиків — скотарство.

*Кіммерійські вершники.
Зображення на давньогрецькому саркофазі*

¹ До того кентаврами називалися кінні воїни, що були найпотужнішою силою у війську фессалійського царя.

² Або Понта Евксінського, тобто Моря Гостинного, як його тоді йменували греки.

Особливе враження вершники справляли на мешканців античного світу в бою. Тоді вони ніби зливалися з конем, перетворюючись на потужних і швидких воїнів, які засипали своїх супротивників градом стріл. Ніби справді об'єднувалися дві сили — людська і кінська.

Кіммерійці свого часу наганяли великого страху на жителів Південно-Західної Азії. У стародавніх текстах, записаних на глиняних табличках, залишилися згадки про набіги, що вчиняли кіммерійці на могутні держави тогочасного світу — Урарту й Ассирію. Ассирійці, до речі, так і називали кіммерійців — «кінні воїни». Ассирійська армія була найпотужнішою армією Близького Сходу, однак і вона мало що могла протиставити кіммерійській кінноті. Ассирійці, беручи в полон кіммерійців, просили їх навчити вправно триматися верхи на коні, принаймні еліту суспільства. Є свідчення, що деякі ассирійські царі навчилися їздити верхи, однак такими вправними вершниками, як кіммерійці, вони не стали.

Кіммерійці в бою. Ассирійське зображення

Походження кіммерійців є загадковим. Точно невідомо, чи були вони корінними мешканцями Північного Причорномор'я, чи прийшли сюди з інших країв. Вважається, що говорили кіммерійці мовою іранської групи. Із Північного Причорномор'я їх витіснив інший іраномовний кочовий народ — скіфи, які до того проживали на схід від кіммерійців. Найдовше затрималися кіммерійці в Криму, де залишили згадки про себе. Так, зокрема, давні греки довгий час іменували Керченську протоку Боспором Кіммерійським, на відміну від Боспору Фракійського — власне протоки Бос-

фор. Нащадками кіммерійців були таври, народ, який проживав у Криму і від якого півострів отримав свою античну назву — Таврика.

Давні греки і римляни так і не змогли створити сильної кінноти. Найпотужнішою силою у війську Александра Македонського була піхота, та й римські легіонери були власне піхотинцями. Давньоримські вершники слугували лише допоміжним військом. Першим потужним кінним військом у старій Європі стало рицарство, створене в Середньовіччі у Франкській державі. Але то вже зовсім інша історія. Так чи інакше, але вершники втратили свій ореол таємничості.

Давньогрецькі міфи пов'язували кентаврів зі знаменитим героєм Гераклом. Так, учителем Геракла був мудрий кентавр Хірон, який відрізнявся від своїх родичів урівноваженістю. Однак саме Геракл випадково застрелив Хірона. Взагалі грецька міфологія малює Геракла переможцем кентаврів. Саме він знищив більшість із них. Водночас самі кентаври також причетні до смерті Геракла. Один із кентаврів, підступний Несс, був перевізником через міфічну річку Евен. Коли Геракл разом із дружиною Деянірою мав переправитись на інший берег річки, він звернувся по допомогу до кентавра. Геракл поплив сам, а його дружина сіла на спину Несса. Захопившись красою Деяніри, Несс вирішив викрасти її. Почувши крик дружини, Геракл стрелив у кентавра отруйною стрілою. Смертельно поранений Несс вирішив помститись убивці. Він сказав, щоб Деяніра взяла собі його крові, яка мала ніби навіки прив'язати Геракла до неї. Жінка і не здогадувалася, що та кров — отруйна. Минуло кілька років після того випадку. Пристрасний Геракл охолов до дружини, закохавшись в іншу жінку. Тоді Деяніра змочила одяг чоловіка кров'ю кентавра. Геракл одягнувся в отруйний хітон і помер. Горю Деяніри не було меж. Картаючи себе, вона наклала на себе руки. Їхній же син Гілл одружився із коханкою батька. Вони стали предками царів Спарти, давньогрецької держави, в якій так цінували силу.

До речі, Геракл також має безпосередній стосунок до України. Його культ як божества був дуже шанованим у грецьких колоніях Північного Причорномор'я. Місцеві жителі розповідали, що Геракл сам побував тут. Відповідно до легенди,

*Геракл убиває кентавра.
Робота давньогрецького вазопиця Несса*

яку розповідає давньогрецький історик, «батько історії» Геродот, під час одного з подвигів Геракл опинився у Дніпровських плавнях, які тоді іменували Гілеєю, тобто лісом. Тут він зустрів ще одну дивну істоту — напівжінку-напівзмію. Вона закохалася в Геракла і, щоб затримати героя, вкрала його коней. Жінка-змія сказала, що поверне їх тоді, коли народить дітей від Геракла. Той змушений був погодитися. Вони стали жити разом. Жінка народила від Геракла трьох синів, і лише після народження молодшого наважилася відпустити коханого. Від'їжджаючи додому, Геракл залишив у спадок золоту чашу і пояс, сказавши, що дістануться вони тільки тому сину, який зуміє підперезатися й натягнути лук так, як це робив він сам. І той син володарював би над землею, де народився. Коли сини підросли, мати провела змагання між ними, і лише молодший син зумів виконати батьків наказ. Звали його Скіф, і він став прашуром скіфів. Саме в пам'ять про нього скіфи, за переказами греків, носили на поясі золоту чашу.

Іншою дуже шанованою у Північному Причорномор'ї особою була Іфігенія, донька царя Мікен Агамемнона, очільника війська греків під час славнозвісної Троянської війни. За легендою, Агамемнон для того, щоб перемогти у війні, перед походом приніс у жертву богині Артеміді власну донь-

ку Іфігенію. Однак Артеміда жжалілася над молодою й гарною дівчиною. Вона воскресила її й оселила у Північному Причорномор'ї. З Іфігенією греки ототожнювали верховну богиню таврів — Діву. Взагалі давні греки малювали у своїх міфах наш край таким собі загробним світом, де жили знамениті герої після смерті. Так, ніби саме сюди боги перенесли прудкононого Ахілла після того, як він загинув під Троєю. Ахілла навіть іменували Понтархом — володарем Понту.

Іншими знаковими персонажами давньогрецьких міфів, що мають безпосередній зв'язок з Україною, є уславлені амазонки. Образи войовничих гордовитих жінок, які зневажали чоловіків, невід'ємні від європейської культури. На їхню честь названа найповноводніша річка у світі, адже на її берегах перші європейці побачили якихось озброєних жінок.

За грецькими міфами, амазонки були нащадками бога війни Ареса. Вони сходилися з чоловіками лише для продовження роду. Причому залишали собі амазонки тільки дівчаток. Якщо ж у них народжувався хлопчик, то вони або кидали, або убивали його. Амазонки часто вступали у війни з різними народами, будучи доблесними воїнами. Нечасто кому вдавалося їх перемогти, хіба що згадуваний вище Геракл здолав під час одного з подвигів царицю амазонок.

Амазонки в бою. Давньогрецьке зображення

Проживали войовничі жінки на схід від Еллади, десь на північному чи східному узбережжях Чорного моря. За легендою, яку переказує Геродот, одна з груп амазонок оселилася на

північному узбережжі Азовського моря¹. Тут вони вступили в сутичку з місцевими скіфами. Не в змозі подолати амазонок силою, скіфи вирішили приборкати їх за допомогою любові. До амазонок відправили групу скіфських юнаків, яким було наказано розбити стан поблизу войовничих жінок і при цьому ні в якому разі не вступати з ними в бій. Поступово стани амазонок і скіфських юнаків зближувалися. Вони потихеньку слідкували одне за одним. Врешті-решт, амазонки здалися: вони покохали скіфських хлопців і прийняли їх до себе. Так удалося приборкати войовничих норавливих жінок. Скіфи запропонували амазонкам перейти до них і жити разом на скіфській землі. Проте амазонки відмовилися, мотивуючи своє рішення тим, що у них звичаї протилежні звичаям скіфських жінок. Тоді скіфські юнаки разом з амазонками відкочували з Приазов'я на північний схід від Танаїсу (Сіверського Дінця). Їхні нащадки стали новим народом — сарматами. Сарматська мова, за твердженням Геродота, є «зіпсованою скіфською», адже амазонки так і не змогли досконало вивчити мову своїх чоловіків.

Корені міфу про амазонок та цієї легенди йдуть від специфічної поведінки жінок у спільнотах деяких кочових іраномовних племен, зокрема тих же сарматів. Жінки могли тут займати особливий статус у суспільстві, бути більш самостійними, а також вправно володіти військовими навичками. Той самий Геродот говорить, що сарматські жінки зберігали «амазонські звичаї». Вони вправно їздили верхи на коні, володіли зброєю. Окрім того, жодна сарматська дівчина не могла вийти заміж, доки не вб'є ворога. Саме ж слово «амазонка» також іранського походження і є похідним від «хамазан» — «жінка-воїн».

В історії відомі жінки, які очолювали племена сарматів. Так, найзначнішою серед них є Амага, сарматська цариця, яка володарювала у II ст. до н. е. й очолювала армію у війні зі скіфами в Криму. За переказами, Амага прийшла на допомогу Херсонесу, що потерпав від скіфів, розбила їхнє військо й особисто убила скіфського царя. Жінки-воїни відомі й серед інших близьких до сарматів народів. Зокрема, у Парфянському царстві шанували доньку царя Мітридата I Родогуну. Свого часу

¹ Або Меотійського озера, як його іменували греки.

була популярною легенда, як Родогуна, купаючись у річці, дізналася про напад ворогів. Миттєво припинивши своє заняття, вона вдягнула обладунки, повела у бій власний невеличкий загін і вщент розбила ворога. Парфяни були іраномовним народом, який за культурою був подібним до сарматів. Вони проживали на півночі сучасного Ірану й утворили найпотужнішу державу у Західній Азії, яка існувала упродовж III ст. до н. е. — III ст. н. е. і протистояла навіть Римській імперії.

Сармати упродовж III ст. до н. е. — IV ст. н. е. були вагомою силою в античному світі. Вони витіснили скіфів із Північного Причорномор'я. У IV ст. до н. е. внаслідок вікопомного Великого переселення народів сармати були витіснені зі степів войовничими кочовиками із Центральної Азії — гунами. Окремі сарматські племена аланів вирушили на захід Європи. Там вони залишили по собі пам'ять. Так, у Європі і зараз доволі популярне ім'я Алан (Ален). Інші ж сарматські племена утрималися у горах Північного Кавказу. Там вони дали початок сучасному народу осетинів.

Стосовно ж українських земель, то їх іще довгий час іменували Сарматією. Знамениту дружину турецького султана Сулеймана Пишного у Європі назвали Роксоланою на згадку про одне з сарматських племен — роксоланів. Навіть польські шляхтичі, бажаючи підкреслити власне аристокра-

*Амазонка.
Давньогрецьке зображення.
Прикметно, що амазонка
на цьому зображенні вдягнена
у скіфський одяг*

тичне походження, вигадали легенду про свої корені від сарматів.

Не згасала пам'ять і про амазонок. Європейські мандрівники, вирушаючи до України, часто згадували античні свідчення про войовничих жінок, які колись давно тут проживали. Німецький професор Крістоф Роммель, якого на початку XIX століття запросили викладати у Харківському університеті, згадував, що він відвідав країну, де жили амазонки.

Окрім кентаврів і амазонок, надзвичайно популярним свого часу міфічним народом були песиголовці — люди із собачими головами. Розповіді про них сприймалися у давнину як аксіома. Часто песиголовців «оселяли» в лісах на півночі. У міру розширення знань європейців про навколишній світ і народи, які його населяли, локалізація песиголовців віддалялася. Однак легенда про них жила упродовж усього Середньовіччя. Кожен мандрівник у своїй оповіді про побачені далекі краї обов'язково мав розповісти про песиголовців, інакше йому б не повірили. Так, посол Папи Римського у Монгольській імперії П'єтро Карпіні, говорячи про завоювання Чингізхана, стверджував, що той воював і з народом песиголовців, які нібито проживали десь у сибірській тайзі. В існуванні «собакоголових» людей ніхто не сумнівався.

Звідки ж беруться витoki цього міфу, що так міцно увійшов у свідомість людей? Цей образ, напевне, походить з вірувань і обрядів народів, які проживали у лісовій та лісостеповій зонах, зокрема й предків слов'ян. Віддавна дуже шанованою твариною тут вважався вовк. Він посідав особливе

Песиголовці.

Ілюстрація до книжки Марко Поло. XV ст.

місце, будучи твариною-тотемом. Вовку вклонялися, а окремі племена вели від нього своє походження. Наприклад, назва західнослов'янського племені лютичів походить від темного імені вовка — Лютий. Саме з того часу збереглася в нашому суспільстві заборона на вживання в їжу собачого м'яса. Пережитком тих давніх вірувань є і зменшений варіант імені Володимир — Вова, Вовка. У германомовних народів також дуже популярним є ім'я Вольф, тобто вовк.

Геродот у своїй «Історії» розповідає, що представники народу неврів, які проживали у лісах на півночі Скіфії, мали здатність перетворюватися на вовків. Легенди про вовкулаків були дуже поширеними у фольклорі слов'янських народів, у тому числі й українців. Неври ж, про яких згадує Геродот, цілком імовірно могли бути праслов'янами¹.

Міфи про песиголовців і вовкулаків мають спільний корінь. Саме у наших предків існував обряд, присвячений тварині-тотему. Жерці культу вдягали вовчі шкури та маски з вовчих голів. У момент подібного дійства жрець входив у транс, і вважалося, що він перетворюється на самого вовка. Сучасним відгомонам таких обрядів є новорічний маскарад, коли діти вдягають маски із зображеннями тварин. Однією з найпопулярніших є маска вовка. Ось так, почувши розповіді про незвичайні обряди лісових народів, присвячені священній тварині — вовку, давні елліни трансформували ці свідчення у міф про дивних песиголовців. І цей міф укорінився у свідомості, проіснувавши дуже довгий час.

Таким чином, ми дізналися, що окремі міфічні істоти із міфів Давньої Греції мають своїми прототипами представників племен, які проживали на землях сучасної України. Кентаври виявилися кіммерійськими вершниками, амазонки — сарматськими жінками, а песиголовці — жерцями культу вовка праслов'янських племен.

Із наступного розділу ми дізнаємося про життя давніх греків на наших землях, а саме про історію однієї з найсильніших грецьких держав Північного Причорномор'я.

¹ До речі, німецький хроніст XI ст. Адам Бременський називає песиголовців дітьми амазонок і «поселяє» їх у північних лісах.

Зміст

Вступ	3
Кентаври, амазонки, песиголовці. Міфічні істоти з теренів України	5
«Прийшов. Побачив. Переміг». Боспорське царство	16
Папа Римський Климент I та інші ранні християни на теренах сучасної України	29
Князівна Євпраксія Всеволодівна — фатальна жінка Священної Римської імперії. Київські князівни — дружини європейських монархів	38
Князь Володимир Глібович і перша літописна згадка про Україну	52
Як галичанин Петро Московську церкву заснував	66
Мамлюки — наші люди в Єгипті	81
Татарський темник Кочубей — засновник Одеси	93
Мамай — ординський темник і український козак	106
Хюррем і Турхан — українські жінки, одна з яких загубила, а інша врятувала Османську імперію	120
Міхал Вишневецький і Ян Собеський. Вихідці з України на польському престолі	137

Віденська битва, у якій два «українці» вирішували долю Європи, а третій познайомив її з кавою	151
Батурин — столиця гетьманської України, зруйнована російським військом під час війни зі Швецією, заснована польським королем угорського походження, який правив князівством на території сучасної Румунії і носив прізвище з тюркським коренем	159
Як праправнучка гетьмана Розумовського вбила правнука Катерини II	171
Ілля Репін — творець історичних міфів	184
Наші козаки в Ірані	196
Борис Лисаневич — українець, який відкрив світові Непал	205
Післямова	215
Література	216